

МОВЛЕННЄВА АДАПТАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПРЕДМЕТ ПСИХОЛІНГВІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті проаналізовано структурно-функціональні особливості мовленнєвої адаптації, яка вивчається з позиції всіх рівнів методології сучасної психолінгвістики. До основних структурних компонентів мовленнєвої адаптації належать когнітивні феноменологічні й лінгвістичні структури. Основні функції мовленнєвої адаптації представлені інтегративним, відображувальним, регулятивним й інструментальним впливами на життєдіяльність особистості. Результати експериментального дослідження засвідчують підвищення довільного контролю, розширення когнітивних структур і функцій білінгвів, що може трактуватись як критерії мовленнєвої адаптованості.

Ключові слова: мовленнєва адаптація, когнітивні феноменологічні, лінгвістичні структури, інтегративна, відображувальна, регулятивна, інструментальна функції, монолінгви, білінгви.

Засєкіна Л. В. Речевая адаптация личности как предмет психолингвистического исследования. В статье рассматриваются структурно-функциональные особенности речевой адаптации с позиции всех уровней методологии современной психолингвистики. Основные структурные компоненты речевой адаптации представляются когнитивными лингвистическими и феноменологическими структурами. Среди основных функций речевой адаптации выделяются интегративные, отображающие, регулирующие и инструментальные влияния на жизнедеятельность личности. Результаты экспериментального исследования свидетельствуют об увеличении произвольного контроля, расширении когнитивных структур и функций билингов, которые могут рассматриваться как критерии речевой адаптированности.

Ключевые слова: речевая адаптация, когнитивные лингвистические и феноменологические структуры, интегративные, отображающие, регулирующие и инструментальные функции, монолингвы, билингвы.

Zasyekina L. V. Speech Adaptation of Personality as Focus of Psycholinguistic Research. The structural and functional peculiarities of speech adaptation from perspective of levels of modern psycholinguistic methodology are considered in the article. The main structural components of speech adaptation are represented by cognitive phenomenological and linguistic structures. The main functions include integrative, reflective, regulative and instrumental impacts on personality lifeactivity. The results of experimental research show the increasing of volitional control, cognitive structures and functions of bilinguals as criteria of their effective speech adaptation.

Key words: speech adaptation, cognitive phenomenological and linguistic structures, integrative, reflective, regulative and instrumental functions, monolinguals, bilinguals.

Постановка наукової проблеми та її значення. Глибинні інтеграційні й міграційні процеси у світі дедалі більше порушують проблему прийняття людиною іншої культури, зберігаючи цілісність власної особистості як представника свого національного простору. Актуалізація відносин між своїм та чужим спричинила вибух психо-семіотичних досліджень, що повною мірою враховують дуальну природу семіотичних організмів, які, з одного боку, існують як продукти людської психіки, з іншого – є дітищем культури.

Прийняття іншого в лоно свого найкраще вкладається в межі поняття адаптації, яке часто трактується з позиції гомеостазу й гомеорезу. Водночас, якщо поняття адаптації доволі широко представлено в психофізіології, загальній, когнітивній, соціальній, етнічній психології, слід визнати відсутність його вивчення в психолінгвістиці, окремим предметом вивчення якої є власне мовленнєва адаптація особистості.

Аналіз останніх досліджень проблеми. Природа адаптації в психології трактується з позиції психофізіологічних досліджень як певного виду звикання до різних параметрів стимулу, яке за своїм полюсом є протилежним до сенсibiliзації [13]. У теорії Ж. Піаже адаптація пояснюється через рівновагу між асиміляцією (включення об'єктів до когнітивних схем індивіда) й акомодациєю (модифікація цих схем відповідно до вимог навколишнього середовища) [9]. Згодом ці ідеї втілилися в так званому “неопіажейському напрямі” у вигляді соціальної теорії адаптації [14]. Згідно із цією теорією когнітивні схеми як основа ефективної адаптації розширюються не лише внаслідок успішної асиміляції й акомодациї, а й специфіки внутрішньої організації поточної інформації.

Відтак адаптація охоплює і внутрішні, і зовнішні чинники існування людини. Ці погляди зіставляються з розмежуванням видів адаптації в психоаналізі: алопластична й аутопластична адаптації [12]. Перша з них передбачає зміни в зовнішньому середовищі, які є необхідними для його відповідності до потреб особистості. Друга має на меті зміни особистості для успішного пристосування до навколишнього середовища.

Найбільш удалим вважаємо інтеракціоністський підхід Л. Філіпса, М. Йоргенсена, відповідно до якого адаптація – це якнайефективніше використання умов навколишнього середовища для досягнення своїх цілей, цінностей і прагнень [11]. Саме із цього погляду в авторській теорії психології інтелекту останній трактується як пізнавальна здатність, котра включає психічне відображення, узагальнення та доцільне перетворення дійсності особистістю для ефективної адаптації до навколишнього середовища [1].

У загальній психології важливим для адаптації вважається збереження стійкості як утримання ідентичності організму, з одного боку, а з іншого – мінливість, яка, виникаючи спочатку на рівні організму через дію адаптивних механізмів, дає змогу ефективно взаємодіяти останньому із середовищем [16]. Відповідно, у вказаному контексті важливими адаптивними комплексами є не лише динамічні зміни суб'єкта, а й закріплення цих комплексів у структурі особистості. Відтак адаптація є сукупністю сталого й динамічного, постійного та набутого.

Відомою також є теорія соціально-психічної адаптації А. А. Налчаджяна, у ракурсі в якій остання тлумачиться як процес набуття адаптованості: рівень взаємодії особистості та групи, при якому особистість успішно виконує свою діяльність і задовольняє власні соціогенні потреби [7; 8]. Н. М. Лебедева, Г. У. Солдатова виокремлюють поняття *етнічна адаптація* і відповідно до ступеня її ефективності визначають міжетнічну інтеграцію, асиміляцію та ізоляцію [6; 10]. Найефективнішою автори вважають інтеграцію, котра тлумачиться як збереження етнокультурних особливостей, притаманних кожній етнічній групі, і водночас виникнення спільної групової самосвідомості, виокремлення власного *ми* з-поміж інших етнічних груп. Для асиміляції властива певна втрата культурних особливостей, які притаманні одній з етнічних груп, а ізоляція передбачає збереження своїх етнокультурних особливостей за рахунок повного усамітнення, замкненості, відмови від міжетнічної взаємодії.

Незважаючи на те, що часто мовні аспекти трактуються в контексті етнокультурних особливостей групи, було б неправомірним ототожнювати мовленнєву адаптацію з етнічною та пояснювати її як мовленнєву інтеграцію, ізоляцію чи асиміляцію. Хоча ці процеси можуть бути розглянуті як окремі випадки мовленнєвої адаптації,

остання потребує комплексного вивчення з урахуванням і особливостей самої адаптації, і провідних характеристик мовлення.

Завдання нашої статті – теоретично операціоналізувати поняття *мовленнєва адаптація* з урахуванням методології сучасної психолінгвістики; виокремити структурно-функціональних особливості мовленнєвої адаптації; експериментально вивчити прояви мовленнєвої адаптації в білінгвів. Для реалізації цих завдань використовувалися такі **методи** дослідження: теоретичний аналіз, синтез, узагальнення, моделювання, лабораторний експеримент.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Для операціоналізації поняття *мовленнєва адаптація* на теоретичному й емпіричному рівнях ми використали методологію психолінгвістичного дослідження, запропоновану в попередніх роботах [2; 3]. Відповідно до неї вищим філософським рівнем сучасної психолінгвістики є ідеї когнітивного конструктивізму, згідно з якими психічні стани людини аналізуються крізь призму універсальних ментальних конструктів, що мають стійку природу та можуть бути вивчені через мову.

Другий рівень методології передбачає використання загальнонаукових принципів, що в психолінгвістичних дослідженнях набуває втілення в принципі психічного відображення, опосередкованого мовою. Рівень конкретної наукової методології в психолінгвістиці виявляється в сукупності когнітивного й діяльнісного підходів, а рівень конкретних технік дослідження представлено психолінгвістичним інструментарієм.

Суб'єктами мовленнєвої адаптації найчастіше є мігранти, ефективна соціалізація яких у новому національно-культурному просторі значною мірою визначається ефективним оволодінням мовою місцевого населення. Узагальнюючи провідні ідеї методології психолінгвістичного дослідження, можемо трактувати мовленнєву адаптацію як якнайефективніше використання лінгвістичних засобів іншомовного навколишнього середовища для досягнення своїх цілей, задоволення потреб, реалізації цінностей особистості. Послугуючися принципом когнітивного конструктивізму, вважаємо, що мовленнєва адаптація здійснюється шляхом зміни когнітивних структур, представлених феноменологічними й лінгвістичними утвореннями. Із позиції принципу психічного відображення, відбиття зовнішнього світу в психіці людини здійснюється засобами мови, відтак розширення

мовних засобів неодмінно приводить і до розширення меж самого відображення.

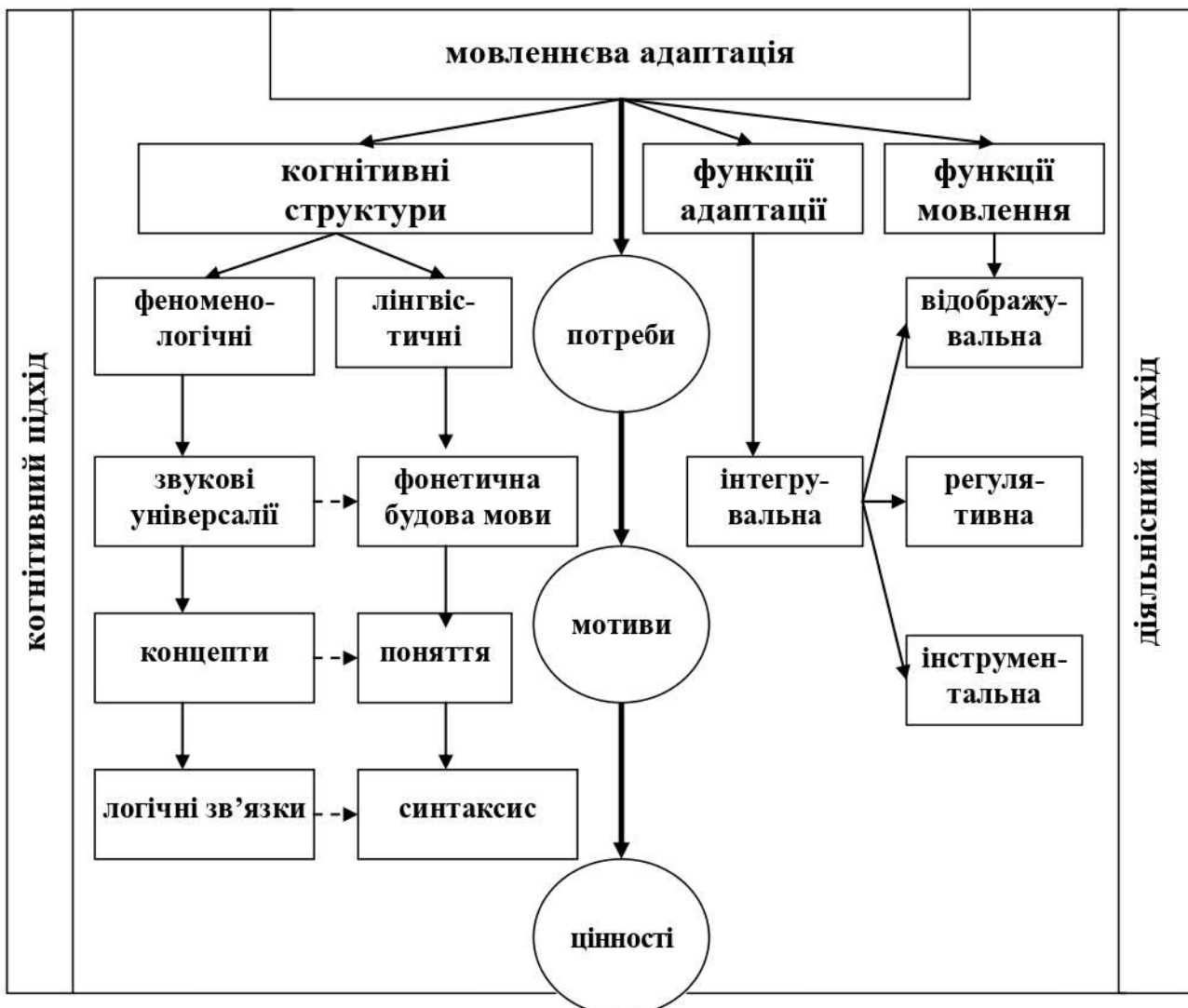
Переплетення когнітивного й діяльнісного підходів до вивчення мовленнєвої адаптації передбачає взаємообумовленість когніції та діяльності, адже перша розширюється внаслідок діяльності, а ефективність останньої детермінується достатнім когнітивно-предметним і когнітивно-операціональним забезпеченням. Важливим психодіагностичним інструментарієм вивчення мовленнєвої адаптованості як результату ефективної адаптації вважаємо значення слова, яке є і продуктом когнітивного узагальнення, і семантичною одиницею мови.

Для вивчення структурно-функціональних особливостей мовленнєвої адаптації найбільш важливими є такі положення:

- протягом мовленнєвої адаптації розширюється когнітивний і мовний діапазони особистості, адже становлення особистості білінгва супроводжується розширенням її концептуальної сфери, поглибленням її пізнавальних можливостей, особистісним зростанням загалом;
- оволодіння іншою мовою та потреба її використання часто є стресогенною, адже не завжди передбачає ефективність іншомовного спілкування в усіх видах мовленнєвої діяльності (говоріння, письмо, аудіювання, читання). У цьому контексті вдалим є проведення паралелі компетенції/компетентності й адаптації/адапованості. Сукупність мовленнєвих адаптацій у різних видах мовленнєвої діяльності, комунікативних ситуаціях зокрема приводить до мовленнєвої адаптованості. Відповідно, мовленнєву дезадапованість ми тлумачимо як неспроможність використати мовні засоби для повної реалізації цілей, цінностей і прагнень особистості. Інакше кажучи, модус *можу* перебиває шлях для реалізації модусу *хочу*;
- мовленнєва адаптація передбачає не лише набуття нових адаптаційно-мовленнєвих комплексів у вигляді феноменологічних і лінгвістичних структур та розширення функцій, а й збереження тотожності особистості у вигляді її стрижня – потреб, мотивів, цінностей, від яких людина не повинна відмовлятися внаслідок іншомовного спілкування. Навпаки, ефективне оволодіння іноземною мовою має розширювати аксіологічний простір особистості;
- ефективна мовленнєва адаптація є життєво необхідною для специфічної категорії осіб, передусім мігрантів, громадян полімов-

- них країн тощо. Мовленнєва адаптація відбувається як складова частина психологічної адаптації особистості загалом у сукупності культурної, соціальної, міжетнічної адаптацій;
- збільшення мовної дистанції (належність до різних мовних груп) зумовлює зростання труднощів у мовленнєвій адаптації;
 - ефективна мовленнєва адаптація передбачає оволодіння засобами іноземної мови для повної реалізації особистісних і професійних цілей людини. Ефективна мовленнєва адаптація виконує інтегративну функцію особистості до соціального світу, а дезадаптація призводить до мовленнєвої асиміляції (утрати особистісного стрижня у вигляді незадоволення та зміни особистісних потреб, цінностей або поведінки загалом за типом психологічного захисту), а також мовленнєвої ізоляції (усамітнення, утрата спроб використовувати адаптивні комплекси, уникання комунікативних ситуацій).

Отже, використовуючи методологію психолінгвістичного дослідження, а також основні положення стосовно природи мовленнєвої адаптації вважаємо доцільним її представлення у вигляді структурно-функціональних характеристик (див. рис. 1), які виокремлюємо на

основі когнітивного й діяльнісного підходів. Відповідно до когнітивного підходу визначаємо структурні компоненти мовленнєвої адаптації, представлені у вигляді феноменологічних (структури представлення знань про світ) і лінгвістичних (структури представлення мовних знань) утворень.

Рис. 1. *Структурно-функціональна модель мовленнєвої адаптації*

Опосередкованість психіки мовою виявляється в тому, що будь-які мовні конструкти мають відповідну феноменологію. Тому, виділяючи в будові мови фонетику, лексику та граматику, природно визначити їх відповідники у вигляді звукових універсалій, концептів і логічних зв'язків. Звукові аналоги в когнітивній лінгвістиці часто трактуються як універсалії унаслідок того, що в кожній мові існують звуки, які відповідають голосним і приголосним, щоправда, їх представленість у мовах варіює. Концепти як когнітивні відповідники мовних понять у сучасній когнітивній науці трактуються як ментальні утворення, що є базовою одиницею мисленнєвого коду, який відображає результат пізнавальної діяльності людини стосовно певного фрагмента дійсності та ставлення масової свідомості до нього.

Важливим складником концепту, на думку В. В. Красних, є його національно-культурна специфіка [5]. Тоді як З. Д. Попова, І. А. Стернін же заперечують обов'язковість етнокультурної специфіки чи ціннісного забарвлення концепту [4]. Натомість існує одностайність серед учених стосовно трактування концептів як основних одиниць концептуальної сфери, котра, зі свого боку, належить до свідомості особистості.

Найважливіші логічні зв'язки відображені в синтаксисі, провідне місце серед яких, на думку основоположника когнітивної граматики Дж. Ленекера, посідають відношення між об'єктом та його рухом [15]. Не випадково основні синтаксичні параметри стосуються конкретизації об'єктів (однина/множина, артиклі тощо) і рухів та станів (часові форми дієслова, спосіб виконання дії тощо).

Отже, у процесі мовленнєвої адаптації шляхом використання фонетичних, граматичних і лексичних засобів удосконалюються і лінгвістичні структури, і їхні феноменологічні відповідники. Слід зазначити, що в дистантних мовних культурах додаткові труднощі спричиняються процесом інтерференції (негативного впливу однієї

мовної системи на іншу), часто дуже відмінними позалінгвальними особливостями комунікації.

Використання діяльнісного підходу дає змогу проаналізувати функції мовленнєвої адаптації, котрі ми виокремлюємо як власне функції ефективної адаптації – інтеграції, що уможлиблює паралельне існування кількох мов у вигляді білінгвізму й полілінгвізму, а також функції мовлення як ефективного відображення дійсності, опосередкованого мовою, регуляція поведінки в комунікативних ситуаціях й успішне виконання різних видів діяльності (інструментальна функція мовлення).

Слід зазначити, що ефективність мовленнєвої адаптації визначається, на нашу думку, можливістю повної реалізації потреб, мотивів та цінностей особистості, які становлять стрижень особистості й не “страждають” від близькості іншомовної культури. Мовленнєва адаптованість, зі свого боку, приводить до позитивної динаміки мотиваційної сфери, яка втілюється в особистісному зростанні людини.

На конкретному рівні психолінгвістичної методології вважаємо доцільним використання значення слова як діагностичної одиниці мовленнєвої адаптації особистості. Значення слова відображають когнітивні феноменологічні (акт узагальнення про світ) і лінгвістичні структури, які фіксуються в поняттях. Слова, які мають значення, підпорядковуються правилам фонематичної будови мови. Окремі види понять, наприклад абстрактні, ситуативні, охоплюють логічні зв'язки між різними фрагментами дійсності, що є необхідним для використання коректних граматичних структур. Окрім цього, значення слова виникає й існує відповідно до психічних новоутворень особистості, виникнення яких забезпечується різними функціями – відображувальною, регулятивною, інструментальною.

Діагностика різних видів значень проводилася 2008 р. в експериментальних умовах у психолінгвістичній лабораторії “Мовлення, мова, мозок” Кембриджського університету. Вибірку склали 25 осіб, із яких дев'ять осіб жіночої і 16 – чоловічої віком від 21 до 26 років; вісім осіб – монолінгвів із рідною мовою англійською та 17 – мігрантів-білінгвів (продуктивний білінгвізм, що передбачає вільне володіння двома чи більше іноземними мовами).

Експериментальні умови створювалися за допомогою комп'ютерного забезпечення *E-Prime*. Досліджуваним пропонувалося десять пар слів, кожна з яких містила слово-праймінг (*priming word*) і цільове

слово (*target word*). Завдання для досліджуваних – натиснути на клавіатурі клавішу “1”, якщо цільове слово є повноцінним словом за формою та значенням, і натиснути клавішу “2”, якщо цільове слово є штучним – низкою букв без значення. Залежною змінною в експерименті вважався час реакції досліджуваних. У комп’ютерній версії було складено 25 різних таблиць із різними парами слів, при цьому слово-праймінг у кожному пред’явленні було різним і представляло різні види значень: абстрактне, ситуативне, конотативне, асоціативне, а цільове слово однакове (щоб виключити дію інших змінних, наприклад, довжину слова, що може теж впливати на час реакції). Окрім цього, пропонувалися штучні слова та слова, які жодним чином не пов’язані зі словом-праймінгом. Наводимо загальний вигляд таблиці, яка відображає вищезазначене (табл. 1).

Таблиця 1

Експериментальні параметри дослідження значення слова

<i>Prime-meaning</i> (види праймінгу)	<i>Prime-word</i> (слово праймінг)	<i>Target-word</i> (цільове слово)
<i>nonword</i>	<i>summer</i>	<i>jufer</i>
<i>abstract</i>	<i>snow</i>	<i>weather</i>
<i>nonword</i>	<i>paper</i>	<i>fesa</i>
<i>connotative</i>	<i>meat</i>	<i>strong</i>
<i>nonword</i>	<i>winter</i>	<i>crutl</i>
<i>situational</i>	<i>tree</i>	<i>rain</i>
<i>nonword</i>	<i>flag</i>	<i>tiger</i>
<i>associative</i>	<i>ball</i>	<i>basket</i>
<i>nonrelated</i>	<i>bottle</i>	<i>book</i>
<i>nonword</i>	<i>water</i>	<i>gruse</i>

Отже, кожна експериментальна сесія містила п’ять штучних слів, одне значення, не пов’язане із праймінгом, і чотири досліджуваних нами значення (абстрактне, ситуативне, асоціативне, конотативне) у 25 пред’явленнях. В основну експериментального дослідження покладено таку гіпотезу: існують відмінності в часі реакції монолінгвів та білінгвів, що зумовлено невідповідністю їхніх феноменологічних і лінгвістичних когнітивних структур.

Аналіз результатів дослідження засвідчує, що існують показники значущого кореляційного зв’язку між часом реакції на цільове слово після праймінгу, вираженого абстрактним і ситуативним значенням ($r = 0,612, p \leq 0,01$). На нашу думку, це пов’язано з тим, що ситуатив-

не значення слова найбільшою мірою наближене до абстрактного, оскільки охоплює зв'язки між фрагментами цілісної ситуації фізичного та соціального світу. Отримані результати також свідчать на користь того, що встановлення значення слова, а відтак процес ідентифікації останнього реалізується шляхом його включення в цілісний контекст ситуації, дії, діяльності, дискурсу, що підтверджує доцільність використання когнітивного й діяльнісного підходу в психолінгвістичному дослідженні. Результати експериментального вивчення особливостей реакції на цільове слово (час реакції та кількість помилок) у досліджуваних відповідно до критерію білінгвізму засвідчують наявність значущих відмінностей. Кількість помилок у реакціях досліджуваних відображає табл. 2.

Таблиця 2

Особливості реакції досліджуваних на цільове слово

Група досліджуваних	Кількість помилок, %	Кількість правильних відповідей, %	Разом, %
Білінгви	11	89	100
Монолінгви	36	64	100

Отже, простежується тенденція до більшої кількості помилок у реакціях на цільове слово в монолінгвів. Одним із можливих пояснень цих відмінностей, на нашу думку, є те, що людина з білінгвальними здібностями внаслідок мовленнєвої адаптації, по-перше, більшою мірою здійснює довільний контроль над мовленнєвою продукцією, порівняно з монолінгвами, що й зумовлює меншу кількість помилок у реакціях; по-друге, розширює свої когнітивні структури стосовно феноменологічного й лінгвістичного поглядів, що зумовлює частотність правильних відповідей.

Результати експериментального вивчення також засвідчують високий кореляційний зв'язок між показниками часу реакції на конотативне значення та штучне слово в монолінгвів ($r = 0,923, p \leq 0,001$), що свідчить про дораціональність, первинність цього значення, швидкість ідентифікації якого наближається до слова з відсутністю значення як такого (штучне слово).

Існують значущі відмінності в показниках часу реакції на праймінг, виражений різними значеннями, у вибірках білінгвів та монолінгвів (див. табл. 3).

Таблиця 3

**Відмінності в часі реакції на цільове слово білінгвів
та монолінгвів**

Вид значення	Час реакції монолінгвів (TRB)	Час реакції білінгвів (TRM)	Стандартне відхилення (σ)	P
Абстрактне	580,4167	807,8333	72,47589	≤ 0,05
Конотативне	953,3333	819,8333	120,46660	≥ 0,05
Ситуативне	570,0000	789,7500	291,77140	≤ 0,05
Штучне слово	617,5333	805,6500	138,03280	≥ 0,05
Непов'язане за значенням слово із праймінгом	606,1000	1515,6000	187,94580	≤ 0,01

Таблиця 3 показує, що існують значущі відмінності в показниках часу реакції монолінгвів та білінгвів після праймінгу, вираженого абстрактним і ситуативним значенням. Час реакції в цих випадках є тривалішим у білінгвів, що, на нашу думку, пов'язано більшою мірою з абстрагуванням та узагальненням цих видів значень (порівняно з конотативним й асоціативним), що віддаляє їх від конкретної предметної співвіднесеності й потребує більших когнітивних зусиль – дій та операцій. Існують також значущі відмінності в часі реакції в білінгвів і монолінгвів на слово, не пов'язане за значенням із праймінгом (у білінгвів цей час є довшим). Це зіставляється з показниками меншої кількості помилок (табл. 2) у реакціях білінгвів, що ми пояснюємо довільним контролем, меншим ступенем автоматизму, а відтак довшим часом реакції на позаконтекстуальне значення.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, результати нашого дослідження показують, що мовленнєва адаптація – складний процес, структурно-функціональні ознаки якого можуть бути виділені перспективами сучасної психолінгвістики. Ефективна мовленнєва адаптація виражається в збагаченні когнітивних феноменологічних і лінгвістичних структур, розширенні функцій, які зумовлюють реалізацію потреб, мотивів та цінностей особистості.

Література

1. Засекіна Л. В. Структурно-функціональна організація інтелекту : монографія / Засекіна Л. В. – Острог : Вид-во Нац. ун-ту “Острозька академія”, 2005. – 370 с.
2. Засекіна Л. В. Психолінгвістична діагностика : навч. посіб. / Л. В. Засекіна, С. В. Засекін. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 188 с.

3. Засекіна Л. В. Психологія значення: відбиття діяльнісного підходу у когнітивній парадигмі / Л. В. Засекіна // Наук. зап. Нац. ун-ту “Острозька академія”. – 2009. – Вип. 12. – С. 62–73.
4. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попов, И. А. Стернин. – М. : АСТ: Восток – Запад, 2007. – 314 с.
5. Красных В. В. Основы психолингвистики и теории коммуникации : курс лекций / Красных В. В. – М. : ИТГДК “Гнозис”, 2001. – 270 с.
6. Лебедева Н. М. Социальная психология этнических миграций / Лебедева Н. М. – М. : Ин-т этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, 1993. – 195 с.
7. Налчаджян А. А. Социально-психическая адаптация личности (формы, механизмы и стратегии) / Налчаджян А. А. – Ереван : Ин-т философии и права, 1988. – 541 с.
8. Налчаджян А. Агрессивность человека / Налчаджян А. – СПб. : Питер, 2007. – 736 с. : ил. – (Мастера психологии).
9. Пиаже Ж. Психология интеллекта / Пиаже Ж. – СПб. : Питер, 2003. – 192 с.
10. Солдатова Г. У. Психодиагностика толерантности личности / Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова. – М. : Смысл, 2008. – 172 с.
11. Филипс Л. Дискурс анализ: теория и метод / Л. Филипс, М. В. Йоргенсен. – Х. : Гуманит. центр, 2004. – 336 с.
12. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции 1–5 / Фрейд З. – СПб. : Алетейя, 1999. – 280 с.
13. A Dictionary of Psychology / A. Colman (ed.). – Oxford : Oxford Univ. Press, 2003. – 844 p
14. Social adaptation theory in consumer behavior / [Kahle R. L. et al.] // Advances in Consumer research. – University of Oregon, 1986. – Vol. 13. – P. 667–670.
15. Langacker R. W. Foundations of Cognitive Grammar / Langacker R. W. – Stanford : Stanford University Press, 1987. – Vol. 1. Theoretical prerequisites. – 516 p.
16. Scott W. A. Personal satisfaction and role performance: Subjective and social aspects of adaptation / W. A. Scott, J. Stumpf // Journal of Personality and Social Psychology. – Vol. 47 (4). – 1984. – P. 812–827.